

УДК 37.014

ОСОБЛИВОСТІ ПРИХОВАНОГО НАВЧАЛЬНОГО ПЛАНУ В УКРАЇНСЬКІЙ ОСВІТІ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Ненько Юлія

Науковий керівник: доктор іст. наук, професор Ріжняк Р.Я.

*Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка,
м. Кропивницький, Україна*

У статті розкриті особливості прихованого навчального плану, який є «тіньовим проявом освіти», що стосується змісту навчальних предметів, організації навчальних закладів (шкільного простору, наочності, виховного процесу, розподілу посад, шкільних правил), викладацького стилю комунікації. Такий план трансліює переважно застарілий статево-рольовий підхід, базований на гендерних стереотипах. Ініціативна спільнота України намагається замінити його на гендерний підхід, скерований на повноцінну реалізацію талантів та інтересів особистості без прив'язки до статі.

Ключові слова: *прихований навчальний план, освіта, гендерний аудит, гендерні аспекти, гендерні дослідження.*

THE FEATURES OF THE HIDDEN CURRICULUM IN UKRAINIAN EDUCATION: REALITIES AND PERSPECTIVES

Y. Nenko

Scientific supervisor: doctor of historical sciences, professor Rizhniak R.Ya.

*Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University,
Kropyvnytsky, Ukraine*

The article reveals the features of the hidden curriculum as a "shadow manifestation of education", that concerns the content of the educational subjects, the organization of educational institutions (school space, visuals, the educational process, the distribution of positions, school rules), the teaching style of communication. Such a plan mainly conveys an outdated sex-role approach based on gender stereotypes. The initiative community of Ukraine is trying to replace it with a gender approach aimed at the full realization of the talents and interests of the individual without being tied to sex.

Key words: *hidden curriculum, education, gender audit, gender aspects, gender studies.*

Постановка проблеми. Гендерна педагогіка, як напрямок педагогічної науки, забезпечує методологічне та методичне підґрунтя для реалізації гендерного підходу в освіті та вихованні, у тому числі через професійну підготовку вчительської спільноти до реалізації цього підходу. Гендерна освіта – це цілеспрямоване навчання теоретичних знань та формування практичних навичок щодо гендерних питань. Навчальний план є базовою, формально закріпленою функцією освітніх закладів. Водночас дитсадок, школа,

університет формують певний світогляд через прихований навчальний план – систему неписаних, неофіційних правил і цінностей, які транслюються в навчальному просторі й освітньому процесі.

Аналіз досліджень і публікацій. Прихований навчальний план як освітнє явище було предметом розгляду в різноманітних публікаціях. Перш за все відзначимо праці загального характеру, а саме К. Акбаш, Н. Пасічник, Р. Ріжняк [1], Л. Лобанової [8], Т. Марценюк [10] та О. Остапчук [11], в яких автори з глобальних позицій гендерно-орієнтованих підходів аналізують «hidden curriculum». Різним аспектам проблеми прихованого навчального плану були присвячені статті Т. Бутурлим [2], Г. Ільтьо [3], О. Марущенко [9], Н. Пасічник, І. Лупан [12]. Заслуговують на увагу з точки зору предмету нашого дослідження також публіцистичні матеріали Українського жіночого фонду [4], фаховий коментар до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [5] та Аналітичний звіт Міжнародного центру перспективних досліджень [15].

Метою статті є дослідження загальних особливостей прихованого навчального плану в українській освіті та перспектив його трансформації.

Виклад основного матеріалу (результатів) дослідження. Під час проведення гендерного аудиту як навчального завдання в курсі «Методологічні основи гендерного мейнстримінгу», нами була застосована вправа «Ідеальна організація». Після виконання цього завдання, ми дійшли до висновку, що освіта відіграє визначальну роль у забезпеченні гендерної рівності. Звісно, складників гендерно-гармонійного суспільства багато, проте саме освіта – одна з ключових сфер.

Якщо наша мета – змінити гендерні стереотипи й упередження, які негативно впливають на жінок і чоловіків, важливо, щоб освітяни були обізнані в гендерних питаннях та вміли критично рефлексувати щодо власних упереджень і гендерних «матриць» системи освіти. По-перше, якісна освіта – це ключ до економічної незалежності жінок. По-друге, дитсадок, школа й

університет – середовище соціалізації, тобто це ті головні місця, де створюються й поширюються суспільні цінності та норми.

Спираючись на означення Майкла Кіммела, розуміємо освіту як гендеровану сферу соціального життя і як певну «фабрику» смислів. Починаючи з дитсадка, освіта задає розуміння того, що означає бути дівчиною і хлопцем, жінкою і чоловіком. Цей процес далі триває в школах та університетах.

Доступ до всіх ланок навчання й освіти для дівчат і хлопців, жінок і чоловіків сьогодні рівний, однак важливо пам'ятати, що так було не завжди. Нині студенток на вищих ступенях університетської освіти (в магістратурі й докторантурі) навіть більше, ніж студентів. Проте серед актуальних проблем варто відзначити розпорошеність у нормативних документах засад про недискримінацію та гендерну рівність в освіті, вертикальну й горизонтальну гендерну сегрегацію (на вищих керівних і наукових рівнях жінок набагато менше, найменше їх серед ректорів вишів і академіків НАНУ, досі існує неформальний розподіл на «жіночі» й «чоловічі» сфери освіти й науки), брак політик недискримінації в освіті (наприклад, дієвих стратегій протидії сексуальним домаганням чи сексистським висловлюванням). У середовищі освітніх закладів, яке формують освітяни, батьки й учнівство та студентство, часто некритично відтворюються застарілі гендерні стереотипи й традиційні уявлення про ролі жінок і чоловіків у суспільстві.

Гендерна освіта – це цілеспрямоване навчання теоретичних знань та формування практичних навичок щодо гендерних питань. Ідеться про курси й навчальні модулі гендерного спрямування, наприклад «Гендерна педагогіка», «Гендерна соціологія», «Гендерна психологія», «Культура гендерної рівності», про окремі освітні програми гендерного спрямування (наприклад, магістерська програма з гендерних студій) тощо.

Ще одне засадниче поняття – «прихований навчальний план». Загалом, навчальний план – це базова, формально закріплена документація і функція освітніх закладів – функція навчання, яку прописано в офіційних документах.

Водночас дитсадок, школа, університет формують певний світогляд через систему неписаних, неофіційних правил і цінностей, які транслюються в навчальному просторі й освітньому процесі. Це наче «тіньовий бік освіти», який стосується:

- а) змісту навчальних предметів;
- б) організації навчальних закладів (шкільного простору, наочності, виховного процесу, розподілу посад, шкільних правил);
- в) викладацького стилю комунікації, тощо.

«Прихований навчальний план» пронизує всі формальні правила і неформальні практики освітнього процесу від дитсадка до університету. Свято першого дзвоника, конкурси «Міс школи» і «Містер школи», змагання «Козацькі забави», вимоги до зовнішнього вигляду учнів та учениць, навчальна наочність, роздільні уроки праці, шкільні підручники й посібники – усі вони є дискримінаційними. Так за допомогою системи освіти відтворюється наявний гендерний порядок, де за жінками й чоловіками закріплено різні соціальні ролі.

Неважко здогадатися, що сьогодні «прихований навчальний план» на всіх рівнях освіти, від дитсадків до вишів, транслює переважно застарілий статево-рольовий підхід, базований на гендерних стереотипах. Ініціативна спільнота довгий час із перемінним успіхом намагається замінити його на гендерний підхід, скерований на повноцінну реалізацію талантів та інтересів особистості без прив'язки до статі. Перший посилює і закріплює різницю й нерівності між статями, другий орієнтований на досягнення гендерної рівності.

Спостерігається спроба охопити й оглянути гендерні зміни в українській освіті часів незалежності. Йдеться і про формальні, законодавчі зміни, але головно про освітні дискурси й практики: про традиції статево-рольового виховання і їх пострадянську тяглість, про методологічні колізії, досягнення й виклики становлення гендерного підходу в освіті до й особливо після 2014 року.

Неможливо рівномірно охопити всі ланки освіти (від дошкільної до університетської) з двох міркувань: по-перше, через неможливість здійснити

такий аналіз у межах статті, по-друге, через те що вплив різних ланок освіти на формування особистості різних, а зміни на цих ланках відбуваються несинхронно. Скажімо, основні зрушення інституційного характеру відбулися в системі середньої й університетської освіти раніше, натомість у дошкільній освіті ці процеси розпочалися на рівні окремих ініціатив.

Статевро-рольовий підхід в освіті – це традиційна система поглядів на призначення чоловіка й жінки в суспільстві, виховання хлопчика й дівчинки залежно від традиційних (гендерно-стереотипних) норм, вимог до ролей жінки й чоловіка. Цей підхід панував протягом усього радянського періоду (формально й неформально) і досі залишається поширеним на рівні освітніх практик, попри вагомі зрушення інституційного характеру в напрямку інтеграції принципів гендерної рівності в освіті після 2005 року у зв'язку передусім з ухваленням Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [16]. Можна зробити попередній висновок, що статевро-рольовий підхід – це спадок патріархальної системи освіти, який лише змінив ідеологічне забарвлення в часи незалежності.

На початку доби незалежності традиційний статевро-рольовий підхід в освіті зберігався. У 1999 році науковці розробили перший державний стандарт дошкільної освіти – так званий Базовий компонент дошкільної освіти [7, с. 59–101]. Хоча в коментарі до цього документа задекларовано орієнтацію на принципово новий, особистісно-орієнтований і гуманістичний підхід до дошкільної освіти, стандарт містить чіткі настанови статево-рольового виховання. Зокрема, в переліку компетенцій дітей, які формуються в дитсадках, зазначено, що дитина «орієнтується на певну соціальну роль стосовно статі: жінка – господиня, матір, дружина; чоловік – захисник, опора сім'ї тощо. Розуміє, що стать певною мірою визначає інтереси, професійні уподобання».

Коментар до Базового компоненту містить набір гендерних стереотипів: «Мозок хлопчиків більш асиметричний, ніж дівчаток. У перших переважає ліва, а в других – права півкуля. Це означає, що рішення хлопчиків раціональні, а думки дівчаток емоційно забарвлені. Хлопчики рухливіші за дівчаток,

освоюють значно ширший життєвий простір, у них більше виражена пошукова активність, вони орієнтовані на відкриття нового, частіше поводяться ризиковано. Поведінка дівчинки спрямована на доцільність виживання, збереження набутого... Відповідаючи, хлопчик дивиться убік, на стіл, проте, якщо знає, відповідає впевнено. Дівчинка дивиться в обличчя педагога, шукаючи в нього підтвердження правильності своїх дій. Хлопчики орієнтуються на ідею, проте менш вимогливі до якості, ретельності, зовнішнього оформлення результату. Дівчатка краще виконують знайоме, у них висока виконавська дисципліна. Хлопчики краще виконують просторово-зоріві завдання, дівчатка – мовленнєві. Представники сильної статі короткотривало, яскраво та вибірково реагують на емоційне подразнення, досить швидко знімають емоційну напругу, переключаючись на продуктивну діяльність: їх не можна довго картати, підсилюючи емоції, – результат виявиться протилежним очікуваному. Дівчинка реагує активно на все – емоції охоплюють її мозок у цілому» [7, с. 84–85].

Поступово національний наратив починає формувати зміст виховного процесу в освітніх закладах, який зберігається й донині. Від кінця 1990-х – початку 2000-х років дошкільні і шкільні освітні заклади активно підхоплюють ідею традиційних ролей «козаків» та «берегинь» у контексті національно-патріотичного виховання дітей. Цей процес став наслідком інституалізації національно-патріотичного виховання з кінця 1990-х років у зв'язку з ухваленням Державної національної програми «Освіта» (1993), першої Національної програми патріотичного виховання громадян (1999), Національної програми відродження Українського козацтва (2001), Постанови Верховної Ради про захист національних інтересів держави у сферах національно свідомого й патріотичного виховання молодого покоління (2003), Концепції національно-патріотичного виховання молоді (2009) та інших документів. Розвивається й інституалізується нова галузь педагогічних наук – «українська етнопедагогіка» та її складник – «козацька педагогіка», які

легітимізували новий зміст виховання з опорою на національні традиції і задали методологічну та методичну рамку змісту навчально-виховного процесу.

Наведені вище приклади показують, як статево-рольовий підхід у дошкільній і середній шкільній освіті було закріплено на рівні програм, рекомендацій, усталених навчальних практик (уроки трудового навчання) та виховних заходів (гуртків і свят). Гендерні стереотипи пронизують і решту «прихованого навчального плану» – зміст та ілюстрації підручників, шкільну наочність, висловлювання педагогів і їхнє ставлення до учнів і учениць.

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Отже, розвиток гендерного підходу в українській освіті почався задовго до подій Євромайдану завдяки зусиллям численних дослідниць і дослідників, ініціативних груп і колективів, жіночих організацій у напрямі розвитку гендерної освіти й просвіти. Перші такі ініціативи підтримали, зокрема, Програма рівних можливостей ПРООН та Європейський Союз.

Загальна логіка розвитку гендерних досліджень в Україні визначала й логіку інтеграції гендерного підходу в освіті: запит на такі зміни сформувався передусім міжнародні зобов'язання України, ухвалений 2005 року Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків» та академічна університетська спільнота, але бракувало зв'язку цього запиту з активізмом, освітянами, інститутом освіти та суспільством загалом.

Політичні зміни, посилення дискримінацій орієнтацій, підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС створили нову вагому передумову інтеграції гендерного підходу в освіті після Євромайдану. Серед найважливіших змін цього періоду, тобто тих, які мають суттєвий потенціал системних зрушень в українській освіті, відзначимо кілька.

По-перше, інституційне закріплення дискримінаційної експертизи шкільних підручників та створення робочої групи з питань політики гендерної рівності й протидії дискримінації у сфері освіти при МОН України.

По-друге, тісна співпраця експертів/ок, дослідників/иць з освітянським колом та вихід експертного знання за межі академічної спільноти й університетської аудиторії.

По-третє, зростання суспільного інтересу до знання гендерної тематики, поява критичної рефлексії щодо практик освіти в дитсадках і школах та низова мобілізація студентства для протидії сексизму в університетах.

Серед перспективних напрямків дальших змін найважливіші є такі:

- ✓ затвердження Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти;
- ✓ робота з інтеграції гендерно-чутливого підходу в системі дошкільної освіти, зокрема проведення навчання авторів і авторок програм дошкільної освіти та надання їм консультативної допомоги; підвищення кваліфікації для вихователів дошкільних закладів з підвищення їх гендерної компетентності;
- ✓ створення механізму антидискримінаційної експертизи всього освітнього процесу на всіх рівнях, адже сьогодні цю експертизу проходять лише шкільні підручники, які видаються за бюджетний кошт;
- ✓ перегляд профорієнтаційних програм, які часто ґрунтуються на гендерних стереотипах;
- ✓ посилення фахових досліджень з гендерної тематики у сфері вищої освіти і науки.

В основі досягнутих на сьогодні успіхів – співпраця громадських ініціатив, дослідників та дослідниць із Міністерством освіти і науки. Для дальшого поширення гендерного підходу в освіті потрібна активна участь освітянської і батьківської спільноти «на місцях», а також масштабні просвітницькі кампанії, що їх підтримують загальнодержавні ЗМІ.

Подяки. Стаття підготовлена в рамках проекту ERASMUS-JMO-2021-HEI-TCH-RSCH «Субнаціональна гендерна рівність: баланс цінностей ЄС та українських реалій», №101047451. Цей проект фінансується за підтримки Європейської Комісії. Ця публікація відображає лише погляди авторів, і

Комісія не несе відповідальності за будь-яке використання інформації, що міститься в ній.

Список використаної літератури:

1. Акбаш К., Пасічник Н., Ріжняк Р.. Теоретико-прикладні основи гендерних досліджень: навч. посіб. Кропивницький, Видавець Лисенко В.Ф. 2019. 340 с. URL: <https://gestproject.eu/wp-content/uploads/2019/02/Akbash-Pasichnyk-Rizhniak-E-VERSION-Theoretical-and-Applied-Basis-of-Gender-Studies.pdf>.
2. Бутурлим Т.І. Прихований навчальний план програм із української літератури для старших класів загальноосвітньої школи. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Сер. : Психолого-педагогічні науки.* 2012. № 7. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2012_7_24.
3. Ільтьо Г. Гендерна політика і гендерні перетворення в Україні. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія.* 2013. Т. 21. Вип. 23(3). С. 91–94.
4. Інструменти інтегрування концепції соціально-гендерної рівності в роботу органів місцевої влади. Київ, Український жіночий фонд. 2010. 42 с.
5. Коментар до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Ред. група: Л. С. Кобелянська та ін. Запоріжжя, Друкар. Світ. 2011. 167 с.
6. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
7. Книга керівника дошкільного навчального закладу: Довідково-методичне видання. Упоряд. О.А. Копейкіна; Л.В. Гураш. Харків, Торсінг плюс. 2006. С. 59–101.
8. Лобанова Л. С. Гендерні стратегії сталого розвитку. Київ, Фенікс. 2004. 432 с.

9. Марущенко О. «Прихований навчальний план» сучасної школи: методологія та структурування предмету дослідження. Гендер-PRO: Збірн. наук. праць за матеріалами наук.-практ. конф. студентства й наукової молоді. Харків, 2013. вип. 1. С. 57–64.
10. Марценюк Т. Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експерток аналітичних центрів. Київ, 2014. 65 с.
11. Остапчук О.Л. «Прихований навчальний план» або «Прихована навчальна програма» (hidden curriculum). Енциклопедія прав людини: соціально-педагогічний аспект: колективна монографія. Заг. ред. проф. Н.А. Сейко; відп. ред. Н.П. Павлик. Житомир, Видавництво, 2014. С. 187–190.
12. Пасічник Н.О., Лупан І.В. Гендерні аспекти «прихованого навчального плану». *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кропивницький, РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2022. Випуск 204. С. 51–57.
13. Пекінська декларація та платформа дій від 15 вересня 1995 року (прийнята на четвертий Всесвітній конференції зі становища жінок). Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_621.
14. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Рівні права та рівні можливості в Україні: реалії та перспективи». *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 45. Ст. 522.
15. Потенціал України та його реалізація. Аналітичний звіт Міжнародного центру перспективних досліджень. О. Романюк. Київ, 2009. 69 с.
16. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 2005 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 36. Ст. 52.